

FELSEFENİN TÂRİFİNDE VE TARİHİNDE BİR KAYNAK OLARAK FÂRÂBÎ

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

Fârâbî, "Felsefe bize Yunanlılardan, Platon ve Aristoteles'ten gelmektedir,"¹ "Felsefeyi kuran, başlatan, tamamlayan Platon ve Aristoteles'tir"² demektedir. Felsefe tarihleri de Homeros'tan sonra, Thales önde, "Yedi Bilge"yi sayarak felsefeye başlamaktadırlar.

Felsefe kelimesinin, eski Yunancada, *Filia* (sevgi) ve *Sofos* (hikmet) gibi iki kelimeden yapılmış olduğunu ise konuyla ilgili olan herkes bilmektedir. Kelimenin Pithagorasçılar tarafından icad edilmiş olduğu da söylenmektedir.³

Bütün bunlarla birlikte, "Hikmet" in (Bilgelik'in) ne olduğu, Felsefe ile ilişkisi, Hikmet'in eski Yunanlıların bir icadı mı, yoksa önceki kültürlerin bir katkısı mı olduğu sorusu pek öyle sık sık sorulagelmış değildir. Ama, şimdi, Platon, Aristoteles, Berossos, İbn Nevbaht, Fârâbî, İbn Meymûn, Roger Bacon ve Mikloş Daczi Janoş'un şahadetleri⁴ ve eski Mezopotamya incelemeleri önünde,⁵ artık, bu soruları sormak mümkün görünmektedir.

İşte, biz, bu bildirimizde, bu soruları soruyoruz; ve, (a) *Hikmet* ile (b) *Felsefenin*, hattâ, *Bilimin* ve *Divin* tariflerinde, (c) bunlar arasındaki ilişki-
de, (d) *Hikmetin* hangi kültürlerin katkısı olduğu hakkında, kaynak olarak, Fârâbî'nin eserlerini, tariflerini ve terimlerini kullanıyoruz. Bu sırada görüyoruz ki, Fârâbî'ye göre, Hikmet, Kaldelilerden gelmektedir; Felsefe

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü Başkanı.

¹ *Tahşîl al-Sâ'âda*, 49; Muhsin Mahdi, *Alfârâbî's Philosophy of Plato and Aristotle*, Agora, Free Press of Glencoe, New York. 1962.

² *Kitâb al-Cam Bayna Ra'yayn al-Hakimayn*, 1, Dieterici, Leiden 1890.

³ Lalande, *Vocabulaire Technique et Philosophique*.

⁴ Platon, *Timaios*; Aristoteles (Eudemos, *Matematik Tarihi*); Pseudo-Hippokrates, *Yedi Sayısı Üzerine* 4, 2, 6; Berossos, (Conteneau, *Le Déluge*, 32-33, Payot, Paris 1952); İbn Nawa-bakht, *Kitâb Nahmutân*; İbn Nedîm, *al-Fihrist*, Flügel, Dodge; Al-Fârâbî *Tahşîl* 43; İbn Maymûn, *Dalâlat al-Hâ'irîn*, Fs. 54, 183, Atay, İlahiyât Fakültesi, Ankara 1974; Roger Bacon, *Opus Maius*; O. Tertium. (Gilson, *La Philosophie au Moyen Age* 477-78). Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıları*, III, 1940, T.D.K., 302 vd.

⁵ Borger, *Handbuch der Keilshriftslitteratur*, De Gruyter, 1975-1977, Berlin 1979.

ve Bilimin temelini Hikmet oluşturmaktadır. Hikmet, “yakîni” olmakla, “iḫnâi” ve “misâli” olan Dinden ayrılmaktadır. Bu sözlerin anlamı, felsefenin tarihinin başlangıçlarının da aydınlanması demektir. Biz, felsefenin tarihinde ve tarihinde Fârâbî'nin eserlerini kaynak olarak kullanırken, yine görüyoruz ki, (e) Fârâbî'ye hâkim olan ana fikrin esasları, onun, kendisi küçük ama değeri, sorularımız açısından, çok büyük olan *Şarâ'itu'l-Yakîn*'inde bulunmaktadır.⁶

Eski ve yeni biyografik ve bio-bibliyografik kaynaklardan anlaşılmaktadır ki,⁷ Fârâbî, hem felsefe öğrenimine başlamadan önce yapılması gerekli hususları belirten eserler yazmıştır, hem de felsefenin tarifine ve ortaya çıkışına veya onun kültür çevrelerinin birinden ötekisine geçişine ve filozofların adlarının mânâlarına ilişkin, ayrı ayrı, eserler kaleme almıştır.⁸ Bu eserlerin bir kısmı elimizdedir; bir kısmı ise, ne yazık ki, elimizde değildir.⁹ Ama, Fârâbî, öteki ana eserlerinde de, bu konulara ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı olarak, daima, temas etmiştir.¹⁰ O, bu konuları ele alırken de, *Hikmet*'i ve *Felsefe*'yi (*Bilim*'i ve *Din*'i de) tarif etmiştir.

Fârâbî insandaki “*Hikmet*”in —çünkü, bir de Tanrıdaki hikmet söz konusu edilebilir— tariflerini şöyle vermiştir: 1. “*Hikmet*, kendisinden varlıkların fazilet ve kemali aldıkları *Vâhid-i Evvel*'i bilmektir.”¹¹ 2. “*Hikmet*, varlıkların en yüksek ve en uzak sebeplerini bilmektir.”¹² 3. “*Hikmet*, aklın, en fâzıl eşyayı en fâzıl ilim ile tafdîl etmesidir.”¹³ 4. “*Hikmet*, gerçek *Sââda*'yı (mutluluğu, sevinci) aramaktır.”¹⁴ 5. *Hikmet*, akıl, zekâ, anlayış gibi akıllı ruhun kısımlarının faziletidir;”¹⁵ nasıl ki iffet, şecaat, sehâ ve adâlet

⁶ M. Türker-Küyel, “Şarâ'it al-Yakîn d'al-Fârâbî,” *Araştırma*, 1, 1963, 173-194, Ankara 1964. Ayrıca bk. A.K.M., *Fârâbî Külliyyatı*, no: 2.

⁷ İbn Nadîm, *al-Fihrist*; İbn Abî 'Usaibi'a, 'Uyûn al-Anbâ'; al-Kıfî, *Ihbâr al-Ulamâ*; Brockelmann, *GAL*, 1 *Suppl.*, 1; F. Sezgin, *Shrifistum*; Ateş, “Fârâbî'nin Eserleri'nin Bibliyografyası,” *Bellelen*, 1951, XV, 57, 175-192; Pearson, *Index Islamicus*; N. Rescher, *al-Fârâbî*, Pittsburgh, 1962; M. Mahdi, *La Filosofia della Natura nel Medioevo*, Milano 1966, s. 772-776.

⁸ Ateş, no: 20, 72. *Fimâ yanbağî Kıbla Ta'allum al-Falsafa*.

⁹ Ateş, no: 24, 44, 45, 151; Sayılı, “Fârâbî'nin Tefekkür Tarihindeki Yeri,” 43-44, *Bellelen*, 57, XV, 1951; Max Meyerhof, *Von Alexandrien nach Bagdad*, 1930, *La Fin de l'Ecole d'Alexandrie*, 1933; *On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs*, *Islamic Culture*, X, 1, Hyderabad 1937.

¹⁰ *Tahşîl*; *al-Siyâsat al-Madaniyya*; *Kitâb al-Hurûf* (Muhsin Mahdi); *Kitâb al-Milla*, (Muhsin Mahdi); *Muhtasar al-Mantık*; *K. al-Cam' fi Ma'âni'l-Akl*.

¹¹ *Fuşûl Muntazâ a*, 62.

¹² *Fuşûl Muntazâ a*, 52.

¹³ *Arâ' Ahl Medîna*, 5. Fasıl. (Dieterici).

¹⁴ *Fuşûl Muntazâ a*, 62; *Arâ*, 62.

¹⁵ *Fuşûl Muntazâ a*, 30.

de “kuvve-i nuzu‘iyye”nin faziletleridir.¹⁶ Nitekim, insanlarda ve “Mille” (toplum)lerde müşterek olan erdemler de ya “nazarî,” ya “fikrî,” ya “hulki” ya da “amelî” faziletlerdir. Hikmet’in bu tarifleri, ilk bakışta, her nekadar, ayrı ayrı ve tek taraflı tarifler imiş gibi görünmekte iseler de, aynı bir özün çeşitli yanlarını vurgulamaktadırlar. Öyle ki, insanda Hikmet, “*Hakk-ı Yakîn*”i aramaktan ibaret olan “nazarî bir fazilet”tir.¹⁷

Bunun böyle olduğunu, Fârâbî’nin felsefesinin ana hatlarını ve felsefeyi tariflerini gözönünde bulundurmak suretiyle de anlayabiliyoruz.

Bilindiği gibi, Fârâbî’nin felsefe sisteminde, asıl varlık Tanrı’dır. Tanrı “Vâcibu’l-vucûd bizatihî”dir. Bu demektir ki, Tanrı, Tanrı olarak var olmamalık edemez. Geri kalan öteki varlıklar ise “Vâcibu’l-vucûd bigayri-hî”dir. Bu demektir ki onlar da, Tanrı olmadan, var olamazlar. Tanrı asıl vucûddur, mutlak vucûddur. “Huviyet”i ile “mâhiyet”i aynıdır.¹⁸ Tanrı hikmet ve akıl sahibidir. Tanrı kendi zâtını düşünerek, bütün varlıklara varlıklarını verir; insanı yaratır. Tanrı’dan gayri olanlar, tâ “İlk Maddê”ye kadar, “Mufârakat,” göksel cisimler, Ay-altı âlemi ve insandan ibaret bir sudûr zinciri oluştururlar. Böylece, Bir’den Akıl, Nefis ve Madde âlemi sudûr etmiş olur. Tanrı, hikmet sahibi olduğu için, Tanrı’nın bilgisinden sudûr eden bu âlemin kendisi de hikmete uygun bir yapıya sahip olmak durumundadır. İşte, bu yüzden, insanın Tanrı’ya ve onun yarattığı olan bu âlemi “olduğu gibi” bilmesi, insandaki hikmeti oluşturmuş olur. Tanrı “*hâyy*” yani “en efdal mâkûlü veya malûmu —yani, kendisini— ebedî olarak en efdal akıl ile taakkul eden” olduğu için, Tanrı’nın hikmet sahibi olması ile “*hâyy*” olması da birbirleriyle özdeşdir. “Gerçek *sâ‘âda*’yı, ancak, en efdal mâkûl olan Tanrı’ya ve onun fiillerini bilmekte arayan insan, bu suretle, Tanrı’nın hikmet ve hayat vasıflarını *taklîd*’e yönelmiş, *Creatio Dei*’ye *Imitatio Dei* ile cevap vermiş olur. Bu cevap, İbn Sinâ’da, “*tecellî*”ye “*ittisâl*” ile cevap vermek şeklinde görünecektir; bu, aynen, Fârâbî’nin fikridir. Esasen, Fârâbî’ye göre “felsefe öğrenmekten maksat, elden geldiği kadar, Tanrı’ya benzemek için, Tanrı hakkında bilgi edinmek”tir.¹⁹

Fârâbî’ye göre, felsefe, aynı zamanda, “mevcûdu mevcûd olarak bilmektir”²⁰ de. “Felsefenin amacı da mevcûdatı olduğu gibi bilmek”tir.²¹ O

¹⁶ *Fuşûl Muntazâ* a, 30.

¹⁷ *Tahşîl*, 1.

¹⁸ *Agrâz al-Hakîm*, 36.

¹⁹ *Qabla Ta‘allum*, 52.

²⁰ *Cam*, 1.

²¹ *Cam*, 1.

bakımdan, felsefe, Riyaziyyât (Aritmetik, Geometri, Astronomi, Müzik), Tabiiyyat, ve İlâhiyyât alanlarını kavrayan “Nazarî Felsefe” ile ferdi, aileyi ve toplumu kavrayan “Amelî Felsefe” olarak ayrılmak suretiyle bütün varlıkları kapsamına almak ister.

Bu tarifleriyle Fârâbî, felsefeyi, hem Hikmet ile paralel kılmakta, hem onu “Ontoloji” ve “Metafizik” ile bir tutmakta, hem onu ahlâk ve siyasete bağlamakta, hem de onu “*Sââda Kusvâ*” ya ulaşım yolu olarak görmek ve göstermek istemektedir. Çünkü, Fârâbî’ye göre Tanrı, yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, asıl vücûddur, mutlak vücûddur. Varlığı varlık olarak incelenen, insan, zarûrî olarak, Tanrı’nın varlığına ulaşır. Bu konular *Metafizik*’in *Lambda Kitabı*’nda incelenmektedir. Bu konuları incelemenin genel adı, bazen, “*Metafizik*” (Mâ Ba’d al-Tabî’a), bazen de “İlâhiyyât”²² “İlâhiyyât,” hem, varlığın mebdeini incelemesi bakımından, hem de “Maddeden tecerrüdü, Matematikte olduğu gibi, *vehmî* değil, fakat *vucûdî* olan konuları incelemesi” bakımından, “Tabiiyyât”tan *yüksek*’tir ve *sonra*’dır. Bu konular “en fâzil şeylerden”dir. İnsan, bu “en fâzil şeyler”i “en fâzil ilim ile” bilir; yani, “*hakk-ı yakîn*”e ulaşarak bilir. Bu, aynı zamanda, “nazarî fazilet” kazanmanın da adıdır. İnsan, bu “nazarî fazilet”ini “*fikrî*,” “*hulkî*” ve “*amelî*,” ama, olumlu faziletleriyle bütünleştirerek “*sââdat-i kusvâ*”ya ulaşır.

Fârâbî’nin bu düşünceleri, onun, Hikmet’i, Felsefe’nin, Bilim’in ve Din’in temelini koyması demektir. Dilimizde Fizik ve Biolojinin uzun bir müddet için “Hikmet-i tabiiyye” olarak isimlendirilmiş olduğunun sebebi bu açıklamalar önünde anlaşılmış olmaktadır.

“*Hakk-ı yakîn*” ise, Fârâbî’ye göre şudur: Eğer, herhangi bir mevcûda insan aklı taallûk eder de, o mevcûdun akıldaki tasavvuru, aynen, o mevcûdu verirse, hem o mevcûda, hem de onun insanın aklındaki tasavvuruna “*Hakk*” veya “*Hakîka*” denir. Eğer, o mevcûdun insanın aklındaki tasavvurunun, aynen, o mevcûdu verdiği hakkında insanda hiçbir şüphe bulunmazsa, insanda içinde hiçbir şüphe bulunmayan bir bilinç hasıl olursa, bu “*Hakk*”, artık, “*yakînî*”, olur; “*yakîn*”e dönüşür. İnsanın bu bilinç durumuna “*Hakk-ı yakîn*” denir. Eğer, bir mevcûda insan aklı taallûk etmezse, o mevcûd, sadece, mevcûd adını almakta devam eder. İnsanın aklı “en fâzil konu” olan ve “ebedî” olan Tanrı’ya taallûk ettikte, insanda “*Hakk-ı*

²² M. Türker, *L’Importance et l’Origine de la Métaphysique chez al-Fârâbî, Die Metaphysik im Mittelalter*, 1963, 418-427. De Gruyter, Berlin.

yakîn” doğmuşsa, bu konuyu, insan, “*hakikî ilim*” ile bilmiş demektir, bu konuda “*en fâzıl ilim*” i elde etmiş demektir.

Bir mevcûd hakkında, “*hakḳ-ı yakîn*” veya “*hakikî ilim*” veya “*en fâzıl ilim*”, o mevcûd hakkında, insanın, “Var mıdır?”, “Varsa, nedir? Cinsi, nevi, ayrımı nedir?”, “Niçin o şekilde vardır?” sorularını sorması, cevaplarını da “*yakînî*” olarak alması halinde elde edilir. Bu bilgi, tıpkı, Matematikteki “tarif”ler gibidir. Bu sorular ve cevapları “*Ta’lîm mebdeleri*” adını alır. Esasen Matematik’in bir adı da “İlm-i Ta’âlîm”dir. “*Mâhiya* (nedir)?” ve “*Kayfa hiya* (nasıldır)?” soruları her varlık hakkında sorula sorula tâ “*Mebde-i Evvel*”e kadar varılır, “*yakînî*” olan cevapları da derlenir.²³ Bir mevcûd hakkında “*Mâ zâ* (Bu varlık *ne* gibi bir varlıktır?)”, “*An mâ zâ* (Bu varlık *neden* yapılmıştır?)”, “*Bi mâzâ* (Bu varlık *ne ile* yapılmıştır?)” ve “*li mâ zâ* (Bu varlık *ne için* meydana gelmiştir)?” soruları da sorulur, cevapları alınır. Bu sorular ve cevapları ise “*Varlık mebdeleri*” adını alır. Matematik’in objelerinde olduğu gibi, bazı varlıklarda, “*Ta’lîm mebdeleri*” ile “*Varlık mebdeleri*” birbirleriyle özdeşdir. Bazılarında ise değildir.²⁴ Durmadan değişenin, ebedî olmayanın, “*Hakikî ilim*” i olamaz.²⁵ “*Hakikî ilim*”, ancak, “*Burhân*” ile, yani, genel, doğru, ve zarurî öncüllerden hareket edilerek, elde edilen ilimdir. “*Hakḳ-ı yakîn*”e, işte, ancak, bu “*Hakikî ilim*” ile, bu *en fâzıl ilim*” ile ulaşılır.

Yunanlılar işte bu “*en fâzıl ilim*”e, “*hakikî hikmet*” veya “*en yüksek hikmet*” adını vermişlerdir. Onun kazanılmasına “*ilm*”, “*en yüksek hikmet*” i aramayı veya sevmeyi amaçlayan zihnin bilimsel davranışına ise “*felsefe*” demişlerdir. “*En fâzıl ilim*”in, potansiyel olarak, bütün erdemleri ihtiva ettiğine inanmışlardır. “*En fâzıl ilim*”e “*ilimlerin ilmi*”, “*ilimlerin anası*”, “*hikmetlerin hikmeti*” “*sanatların sanatı*” demişlerdir. İşte bu yüzden, herhangi bir sanatta son derecede mâhir olmaya, “*Hikmet*”, (Bilgelik) mâhir olan kimseye ise “*hikmet sahibi*” (Bilge, Bögü, Bögü bilge) denmiştir. Aynı şekilde, olumlu değerlere ilişkin olarak, en isabetli hükümleri verebilene de “*hikmet sahibi*” denir. Ama, aslında, “*hakikî hikmet*”, sadece, bu “*en fâzıl ilim*”in veya bu zihin halinin adıdır.²⁶

²³ *Fuṣûl Muntazâ* a, 30.

²⁴ *Tahṣîl*, 15-16.

²⁵ *Fuṣûl Muntazâ* a, 54.

²⁶ *Fuṣûl Muntazâ* a, 53-54; *Tahṣîl*, 43; İbn Maymûn, *Dalâlet*, Fs. 54.

Eğer, “nazarî ilim”ler tecrid edilir de, ona sahip olanlar öteki insanların “*yarar*”ını düşünmezlerse veya olumsuz değerlere yönelirlerse, “fikrî”, “hulkî” ve “amelî” olumlu değerleri gerçekleştiremezlerse, o zaman “*hikmet-i mumevvihe*” (yalancı hikmet) söz konusu olur. Eğer, tasavvura dayanak “*misâlât*”a varılırsa, bunun adı da “*din*” olur.

Din ile Felsefenin her ikisinin de konusu aynıdır; her ikisi de varlıkların nihâi ilkelerini verir; her ikisi de varlıkların ilk ilkeleriyle uğraşır; her ikisi de insanın nihâi amacı olan “*sââdat-i kûsvâ*”yı verir. Ama, Felsefe, akıl ile kavramlamaya, Din ise muhayyileye, tahayyül etmeye, imgelemeye dayanır. Felsefe *isbat* eder, Din *iknâ* eder.²⁷ “Nihâi ilkeler”i, Felsefe, akıl yolu ile kavrama, Din ise “*misâlât*”a dayanma ve muhayyile yolu ile ele alır. Din, tanrısal fiilleri, toplum hayatına hizmetin bir fonksiyonu olarak “*taklîd*” eder; tabii güçlerin fiillerini ve ilkelerini, irade ile ilgisi dahilinde, yetilere, hallere ve sanatlara benzerliğine göre, *taklîd* eder. Meselâ, “Madde”yi “karanlık”a veya “su”ya, “yokluk”u ise “karanlık”a benzeterek kavramaya çalışır; “*sââdat-i kûsvâ*”yı iyi zannettiğimiz şeylere benzeterek *taklîd* eder. Dinde “*burhân*” yoktur; “*misâl*” ve “*ikna*” vardır. İknâi yöntemler kullandığı için, din, bir “*görünüşte felsefe*”dir. Esasen, Eskiler’e göre, Din, “Felsefenin *misâlidir*”. Din, “*misâlât*”tır; hattâ, bir bakıma, “*misâlin misâlidir*”, “*Din*”, “*mille*”, “*sunna*”, “*umma*”, “*şerîa*”, bunların hepsi, aslında, aynı anlama gelirler.²⁸ “Hikma” ve “Felsefe”, ele almış oldukları konular bakımından, “*mille*”den daha geniş kapsamlıdır. Felsefe, zaman açısından, Din’den önce gelir.²⁹ “*Umma*”larda ise, “*sââda*” bir ve aynıdır, ama, dinlerin herbirinin “*misâlât*”ı diğerinden farklıdır.³⁰ Bunun anlamı, dinlerin dış görünüşleri ayrıdır, ama, özleri birdir demektir.

Bütün dillerde müşterek olanı arayan Mantık, Felsefenin cüzlerine uygulandıkta, “*yakîn*” hasıl olur. “*Burhân*”ı felsefe kullanır. “*Burhân*”, “*yakînî*” öncüllerden yapılan kıyâstır.³¹ “*Burhân yakînî tasdik* ile hasıl olur.”³² “*Tasdîk*”in, bundan başka, bir de “*yakîn*’e komşu olan” nevi vardır; bu, “*zann-ı kaviyy*” verir, *ikna*” eder; “*hıjâba*” yolu ile “*milla*” da kullanılır; *meşhûrât*”tan hareketle elde edilir; “*cedelî*” ve “*iknâî*” dir. “*Tasdîk*”in,

²⁷ *Tahşil*, 44.

²⁸ *Din—Milla—Madîna, sunna—şerîa*, Muhsin Mahdi, *Tahşil*, VII, 86.

²⁹ *Siyâsa Madaniyya*, 47.

³⁰ *Arâ*, 69-70.

³¹ *Muhtaşar Mantık, Kitâb al-Burhân*, 221, 228, *Araştırma*, 1. 1963 (1964).

³² *Muhtaşar Mantık, Kitâb al-Burhân*, 213-222.

bir de “*sukûn-u nefis*” hasil eden nevi vardır. O da “*belâgat*” yolu ile, “*mağbûlât*” tan hareket edilerek elde edilir.³³

“*Burhân*” başkadır, “*yakîn*” başkadır. “*Burhân*”, genel, zarûrî ve doğru öncüllerden hareket edilerek yapılmış bir kıyâs olduğu halde, “*yakîn*”, ruhun akıllı kısmının bir halidir. Ruhun akıllı kısmı, bu hale, ancak, genel, zarurî, doğru, ilk, doğrudan doğruya olan, isbata gerek duyulmayan, öncelikli, sonuçtan evvel olan, sonuçtan daha çok anlaşılır olan ve sonucun sebebi olan öncüllerden yola çıkarak yapmış olduğu kıyaslarla ulaşır.³⁴ İşte, bu şartlar yüzünden “*yakînî zarurî*” ile “*vucûdî zarurî*” inikâs ederler, evirilirler.³⁵ Ama, Tanrı dışında hiç bir varlığın varlığı, zarurî değildir. Bir tek, Tanrı’nın varlığı zarurîdir. Varlıkların varlığı Tanrının varlığına nazaran “alelekser”, “alettesavî”, “alelasgar” ve “ittifakî” derecelerde mümkündürler. Eğer, “ittifakiler” olmasaydı, toplum hayatı mümkün olmazdı; “havî” ve “recâ” olmazdı.³⁶ Esasen, “tabî şeyler” bile “zarurî-yât”tan değildir, “alelekser mümkün”lerdendir. “Alettesâvî mümkünler” “gayr-ı muhassal”dırlar; yani, onlar hakkında, ne, “dır (doğrudur)”, ne de “değildir (doğru değildir)” demek mümkün değildir. “Yaratılış”a “hakikî burhân” getirenler, yani, “*Hakk-ı yakîn*”e varanlar, ancak bilgilerdir, filozoflardır, —Türk bilgeleri Yûsuf Has Hâcib, *Kutağgu Bilig*’de, Yûnus Emre *Dîvân*’ında, “*Hakk-ı yakîn*”i kullanmışlardır.³⁷ “İknâî burhân” getirenler ise Kelâmçılardır;³⁸ ama, Hukemanınki efdâldir.—³⁹ Gazâlî’nin, *Tehâfût*’ünde, karşı koymuş olduğu fikri, işte tam budur: Filozofların İlâhiyât’ta, Matematik’te sahip oldukları neviden “*yakînî burhân*”ları yoktur; bu sebeple, insanların, sanki, varmış zannederek dinden vazgeçmeleri çelişkidir.⁴⁰

“Vahiy”, “*el-Akl el-Fâ’âl*”den “*el-Akl el-Mustefâd*”a sudûr edenlerin seçkin bir insan tarafından alınmasıdır, taakkül edilmesidir. “*Asıl insan*”, “*hakikî insan*” işte, insan “*el-Akl el-Fâ’âl*” ile “*ittisâl*”de iken, yani, “*el-Akl el-Fâ’âl*”den “*el-Akl el-Munfa’il*” e sudûr edenleri alma halindeyken, “*el-Akl el-Fâ’âl*”ın tâ kendisidir.⁴¹ “*el-Akl el-Fâ’âl*”den gelen doğruları, Huke-

³³ *Muhtasar Mantık*, 223; al-Kıyâs as-Sagîr.

³⁴ *Şerâ’üt al-Yakîn*, 195-204, 205, 212.

³⁵ *Muhtasar al-Mantık*, *Kitâb al-Burhân*, 216-224.

³⁶ *Nukat*, 106.

³⁷ *Kutağgu Bilig*, 11; *Dîvân*, (Timurtaş), 86, 165.

³⁸ *Cam*, 26.

³⁹ *Arâ’*, 69-70.

⁴⁰ M. Türker, *Üç Tehâfût*, Sonuç, Ankara 1964.

⁴¹ *Uyûn al-Masâ’il*. 21. Fasıl.

mâ, "başâ'ir-i enfusihim" bilir.⁴² — "Basâ'ir-i enfus", İslâmdan önceki ve İslâmdan sonraki Türk bilgelerinde de temel kavramdır. Uygur yazınında, "Köngül", *Kutatgu Bilig*'de "Köksi közi (Kaip gözü)", Yûnus Emre'de "Gönül gözü" denen şey işte budur.—⁴³ İnsan, "İlâhîyat"ı ve Tanrı'yı akıl yolu ile bilir.⁴⁴ "Akıl, Tanrıya en yakın olan mevcûddur," "Akıl, şerefli âlemin bir parçasıdır,"⁴⁵ "Akıl, insan ruhunun en şerefli parçasıdır,"⁴⁶ "Akıl, öyle bir nefis cüzü ve kuvvetidir ki, insan, onunla, *yakîn* i anlar."⁴⁷ Tanrı, varlıkları yarattığında, itidale en yakın mizâcî insana vermiş olduğu için, insan, "*nefs-i nâtika*"yı kabule hazır hale gelmiştir. İnsan, ancak toplum içinde insandır; insan toplum dışında ancak "vahşî yaratık" (*Sab*)'tır. "Kalp, insanda, nefsin ilk yeridir."⁴⁸ "Ruh, bedenin bir parçası olan kalpte bulunur."⁴⁹ "Vâhid-i Evvel"i "*yakînen*" bilmek ile, insanın en son gâyesi demek olan "*Sâ'âdat-i kusvâ*" ya varmak aynı şeydir.⁵⁰ Varlıklara, bu arada insana da, fazilet ve kemali veren, zâtı ebedî olan⁵¹ "Vâhid-i Evvel"dir. Toplumda, "tabîî yol" ile "reîs" olan, "Reîs-i evvel", apodiktiki bilmedikçe, hikmet sahibi olmadıkça, toplumu eğitemez,⁵² toplumu "*Sâ'âdat-i kusvâ*" ya ulaştıramaz. "Fâzıl (erdemli) bir insan" ise, ancak, bir "medine-i fâzıla"da fâzıl olabilir. Eğer, toplum bir "medine-i fâzıla" (erdemli toplum) değilse, bir "medine-i fâzıla" bulmak için, eğer varsa, hiç durmadan oraya göç etmelidir. Fârâbî'ye göre, "bizim dili" konuşanlarda, "Reîs-i evvel", hükümdar, kanun koyucu, filozof, bunların hepsi, son tahlilde, tek bir an-

⁴² *Arâ*, 69.

⁴³ Burxan kendü köngül erür.

Köngül ok burxan

Köngülden taş negü bar? (*Türk Şiiri*, Arat).

Açıldı yarup köngli, *Köksi közi*

Arıtmak tiledi bu köngli tözi, (*KB*, 5631),

Köngül Közi birle bakıp tengledim

Özüm yolda azmış turup tangladım, (*KB*, 5691),

Gönül gözi görmeyince hiç baş gözi görmeyiser, *Divân* (Timurtaş), 14, Ankara 1980.

⁴⁴ *Cam*, 31.

⁴⁵ *Cam*, 31.

⁴⁶ *Cam*, 31.

⁴⁷ *Fî Ma'âni'l-'Akl*, 40.

⁴⁸ *Uyün*, 22. Bh.

⁴⁹ *Uyün*, 22. Bh.

⁵⁰ *Arâ*, 62.

⁵¹ *Arâ*.

⁵² *Tahsîl*, 47.

lama gelirler.⁵³ Gerçekten de, Türklerde, bilindiği üzere, “böğü”, “bilge”, “böğü bilge” terimleri bu anlamların hepsini ifade eder. Aynı bir şey kanun koyucu açısından bakıldıkta felsefedir, çoğunluk açısından bakıldıkta ise dindir. “Fâzıl *umma*”ya, doğrular, ya oldukları gibi ya da *misâl* üzere gelirler.⁵⁴

“*Hakîkî hikmet*”ın, Fârâbî’ye göre, “*en fâzıl ilim*” veya “*hakîkî yakîn*” olduğu artık, belirmiş bulunuyor. İşte bu *Hakîkî hikmet*’e ilk ulaşanlar, Fârâbî’ye göre, Kaldelilerdir.⁵⁵ Bu “*hakîkî hikmet*”i, bu “*en fâzıl ilim*”i, yine Kaldelilerden eski Mısırlılar, eski Mısırlılardan eski Yunanlılar, eski Yunanlılardan Süryânîler, Süryânîlerden de Araplar almıştır. Fârâbî’ye göre, “*hakîkî hikmet*”ın ihtiva ettiği her şey Yunan dilinde, sonra Süryânî, en sonda ise Arap dilinde ihtiva edilmiştir.⁵⁶

Felsefenin eski Yunanlılardan İslâm âlemine nasıl geçmiş olduğu hakkındaki bilgiyi de çok ayrıntılı olarak, yine, Fârâbî’den ediniyoruz. Bu konuda, İbn Abî ‘Usaibî’ a’nın ‘*Uyûn*’unda çok geniş bir alıntı bulunmaktadır. Max Meyerhof bu alıntıyı değerlendirmiştir.⁵⁷

Yaklaşık 150-200 yıldır yapılan arkeolojik araştırmaların ardından, Mezopotamya’daki, özellikle, Sumerlilerdeki çivi yazılı ve Fârâbî’yi teyid eden bilim ve hikmet literatürü, Neugebauer, Thureau-Dangin, Arno Poebel, Chiera, Landsberger, Thomsen, Kramer, Van Dyck... gibi Sumerologlar tarafından ortaya konmuştur. Öyleki, Sumerli panteonunun yaratan ve yaratmayan bütün Tanrıları, ana Tanrıça Nin Khursag’ın (*Materia Prima*) kucağında “süt emmiş”lerdir. Panteonun baş tanrısı, Ekvatörde oturan, yaratıcı Gök Tanrısı Anû, evrendeki ve toplumdaki “*adâlet*”ten, “*nizâm-ı âlem*”den sorumludur.⁵⁸ O, Ay tanrısı Nanna aracılığıyla hükümdarların atamalarını da yapar. Nanna ise, “*tamga*”ların yeridir. (*Dator Formarum*). Tanrılar, her yıl bir araya gelerek, evrene yasalarını yazarlar. Bu evrensel yasaların adı *Namdır*. —Uygurlarda, bu, *nom kutudur*.— Tanrıların yaratma fiilleri, ancak, yaratmış olduklarına isimlerini takarak, *Mularını* vererek, ta-

⁵³ *Siyâsa Madaniyya*, 64; *Milla*, 64; *Siyâsa Madaniyya*, 66; *Arâ’*, *Siyâsa Madaniyya*, 47.

⁵⁴ *Tahsîl*, 43.

⁵⁵ *Tahsîl*, 43.

⁵⁶ *Tahsîl*, 43.

⁵⁷ İbn Abî ‘Usaibî’ a; ‘*Uyûn*, II, 134. Max Meyerhof, *Von Alexandrien Nach Bagdad; La Fin de l’Ecole d’Alexandrie; On the Transmission*; Sayılı, *Fârâbî’nin ...*; Majid Fakhry, *History of Islamic Philosophy*; 126-127, Columbia Press, New York.

⁵⁸ “Le Monde peut vivre dans l’incroyance, pas dans l’injustice,” J.P. Roux, *L’Histoire des Turcs*, 186, Paris 1984, Fayard. (*Siyâsat Nâmah*, Nizâm el-Mulk, Koçi Bey).

mamlanır. Yaratılan herbir varlık, Tanrıların iradesini, *Mleri* yerine getirir. Sumerologları tereddüde düşüren⁵⁹ bu *Me*, sanırım, "*Mâ hiya*" nin prototipi olmalıdır. Anû, Yer Tanrıçası Ki ile birleşerek öteki varlıkları oluşturur. Yer'i Gök'ten ayıran Hava Lil, aydınlık Ug ile birleşerek göksel cisimleri, Yer ile birleşerek, bitkileri, hayvanları ve insanı oluşturur. Su Tanrısı Enki, "Bütün Tanrıların kalplerinden geçenleri bilir;" o, adetâ, Tanrıların bilincidir; o, hikmet tanrısıdır. Netekim Sumerlilerde "Yedi Bilge" kavramı da mevcuttur. Bunlar Ur şehrinin surlarını inşa etmişlerdir. Herhalde, Tanrının hikmet ve ilim sahibi olmasının kökünde bu düşünceler bulunmaktadır. Enki, üzerinde, ilâhî, tabiî, sosyal ve kültürel bütün varlıkların demirbaş olarak kayıtlı bulunduğu *Gök Levhası*'nın ve içinde bu *Levha*'yı taşıdığı *Gök Kayığı*'nın da sahibidir; onlardan sorumludur. *Levha*'sındaki kayıtlı arketipleri, kültürden sorumlu olan İnanna'ya (Astarte, Venüs) o verir. İnanna, bütün *gezginlerin* ve karanlıkta kalanların rehberi olan Güneş Utu'nun kızkardeşidir; insanı ve kültürü o korur. "Güzel şekil veren" Tanrılar, "yaratma odasında," kendilerine hizmet etsin diye, insanı "kendi sûretlerinde," balçıktan şekillendirmişler, ona, "dışarıdan" (*turaten*) "kendi nefeslerinden" üfleterek onu canlandırmışlar, bu arada, "kürek kemiği leydisi"ni (yani kadını) yaratmışlar, insanın kalbinde kendilerine bir "mesken" kurmuşlardır.⁶⁰ —*Creatio Dei*'ye *Imitatio Dei* ile cevap vermenin bütün anahtarları, sanırım, işte burada saklıdır.— Tanrılar ile insan arasındaki biricik fark, Tanrıların hep "canlı gözlerle bakması" (*Hayy* sıfatının prototipi), insanın ise, "gözünü yumması"dır, dalmasıdır, unutmalarıdır. İnsan toplumda yaşar. Toplum dışında, o, ancak, vahşî bir yaratıktır. Enki-du bunun misâlidir. Eğer, insan, Tanrıların emirlerine karşı gelirse, Tanrılar bir "Tufan" ile insanları yok eder. İnsanları bu cezadan kurtarmış olan tek hükümdar, Ziu Sudra'dır. Çünkü, O, Tanrı-Evren-Toplum-İnsan'a ve bunların paralel olduğuna ilişkin "hikmet"i ve "adâlet"i anlamış biricik kişi olarak, Tanrıların bütün yaratıklarını —ve Kutatgu Bilig'de tennüm edildiği üzere—⁶¹ aralarında hiçbir fark gözetmeksizin, bütün insanları, bilim ve tekniğe dayanarak, bir gemi inşa ederek, Tufan'dan kurtarmıştır. Tanrılar ona, bu hikmetinden dolayı, tanrılık mertebesini lâyük

⁵⁹ Kramer, *From the Tablets of Sumer*, 75.

⁶⁰ Dhorme, *Textes Religieux Assyro-Babyloniens*, 87, Paris 1907.

⁶¹ *Kutatgu Bilig*, 831: Togar kün arıg ya arıgsız timez,

Kamuya yarukluk birür eksümez.

(Robert Dankoff's trans.), *Wisdom of Royal Glory*, (A Turko-Islamic Mirror for Princes), 66, Univ of Chicago Pr. 1983.

görmüşlerdir. Ama, ölüme karşı kişisel sebeple çarpışan Kalkamış'tan bunu esirgemişlerdir. Sumerli gözünde hükümdarın en önemli vasfı, "adâlet"i, "nizâm-ı âlem"i, kısacası, "Hikmet"i tanımaktır. Hükümdarın vasfı, *Si.pa.si*, yani "sopası doğru çoban" olmaktadır. "*Nig.si.sa*"—"Adâlet", "*si.sa*" (boynuzu doğrultmak, düzeltmek) kelimesinden yapılmıştır. Arapçadaki "Hikmet" kelimesi de, kökte, "hayvanı doğru yoldan, düz yoldan suya götürmek" anlamına gelir. Sanskritte *Rta*, Çince *Tao*, (doğru yol) Yunancada *Kosmos/Logos* (dizilmiş kolye), Lâtince *Ratis* (bağ çubuklarını enlerine ve boylarına uygun olarak *tenk* etmek), Arapçada *Şerî'a* (doğru yol), Japonca'daki *Kannagara nomiçi* (Doğru yol), Türkçede *tüz, tenk, togru* aynı anlamları içermektedir. İlk toplumsal yasa metinlerini de Sumerlilerde buluyoruz: Urukaginna, Urnammu, Urnanşe, Bilalumma yasaları gibi. Bu yasalar Hitit ve Asur yasalarından, özellikle de, Hammurabi yasasından çok öncedirler.⁶²

Fârâbî, bize, Felsefenin Yunanlılardan, özellikle de, Platon ve Aristoteles'ten geldiğini söylemektedir. Hikmet'in, Fârâbî'nin eserlerine dayalı olan gerek tarifi, gerekse tarihi, bize, çivi yazılı literatürün ışığında, eski Yunan filozoflarında, özellikle de Platon ve Aristoteles'te bulunan bazı felsefe ana kavramlarının, Mezopotamyada, özellikle de Sumerlilerde mevcut bulunduğunu göstermektedir. Şu birkaç paralellik ve müşterek fikirler de, konuyu, bir kez daha, tekrar düşünmemize fırsat verecektir sanırım: Zeus-Zas,⁶³ Aphrodite-İnanna, Man-Nanna.⁶⁴ Dike-Themis-Anû, Poseidon-Enki, Sophos-Enki, Khtonía-Ki, Ouranos-Lil, *Fusis-Nam*, *Logos-Mu*, *To ti ên einai-Me*, *Dator Formarum-Nanna*, *Materia Prima-Khaos-Kur*, ve Ninkursag, Demiorgos- "Good fashioners", "Göğün Bitkisi olarak insan", İnsanın Tanrı tarafından yaratılışı, Tanrısal ışık olarak insan aklı, İnsanın Tanrı nefesiyle canlandırılması, "İdealar alemi"-Gök Levhası, Hareket olarak düşünce-Gök Kayığı, Toplumsal canlı olarak insan-vaşî yaratık olarak Enkidu, *Styx-Kur*, Evren-Toplum-İnsan paraleliliği, "Çoban yönetici", "Yedi Bilge", "Erdemli beldeye Göç", "Doğuş çarkını kırmak"-İnanna'nın "Yedi takısı", *Creatio Dei'ye Imitatio Dei* ile cevap, Din olarak Hikmet, Bilim olarak Hikmet, Felsefe olarak Hikmet, En Son Sevinç (*Sâ'adat-i Kusvâ*) olarak Bilgelik. Sanırım, bu sonuncusu, *Philosophia Perennis*, *Câvidân Hıred*, *al-Hikma el-Hâlîde* ve *Bilgelik* in kaynağıdır.

⁶² Kramer, *From...* 46-51.

⁶³ Landsberger, "Ras Shamra'da Bulunan Çivi Yazılı Vesikalarnın Kültür Tarihi Bakımından Önemi," *D.T.C.F. Dergisi*, I, 2, 85-89, 1942; Güterbock, "Kumarbi Efsanesi," (*Bellelen*, IX, 36, 1945).

⁶⁴ Afif Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında," *Bellelen*, XVII, 1953, 65.

